

KULCSÁR EDIT

Az ügynök halála

Timár József találkozása Arthur Miller drámájával

„Én mindig ember akartam lenni, és semmi más”

Timár József

Nem tudok szabadulni attól az érzéstől, ami *Az ügynök halála* rendelkező próbái alatt elfogott, ahogy Blaskó Pétert néztem: nagyon sokszor jutottak eszembe családom férfi tagjai, az édesapám, a keresztaapám, azok a kelet-európai férfiak, akik tiszteességgel átverekedték magukat az őket gúzsba kötő rendszeren. Függetlenül attól, hogy ez szocializmus vagy kapitalizmus volt, ők cipelték családjuk boldogulásának felelősségét, súlyát, és életüket adták érte. Miller drámájának elemzői álmokról, illúziókról, élethazugságokról beszélnek. Szerintem ezek az álmok „a valóságból kibomló álmok”, ahogy Miller már a darab exopozéjában megírja. Egy apa álma a fia jövőjéről, mely saját küzdelmes életének igazolása lehetne. Ez a dráma nem csupán az „amerikai álom” hajszoalásáról szól, nem csak a pénzben mért siker torz értékrendjének bírálataként értelmezhető. A történet mélyén egy bármilyen korban érvényes dráma húzódik meg: a férfiúi, az apai, a családfői szerep beteljesítésének igénye. Ennek a beteljesülésnek az útjában nem csupán a társadalmi elvárások állnak, hanem a mindenkori szülő-gyermek közötti szeretet-konfliktus, az egymás iránt érzett felelősség és a felnőtt ember saját útkeresése közötti feszültségek.

Willy Loman egy szeretetreméltó apa, akit csodálnak a gyermekei, akire hasonlítani akarnak, akinek a nevére büszkék. A vele való harc, a menekülés tőle, a „gyűlölet” is a tehetetlen szeretet összecsomósodása. Manapság könnyebben bomlanak fel a családok, a Willy Loman-típusú férfi az apáink generációjára jellemző, hiszen a mai családok legtöbbször „apátlanok”. De talán a „Willy Loman-ság” a lélek mélyén bújjik meg, a férfiúi lélek rejtett bugyraiban. Egy vasárnapi

A Pulitzer-díjas Arthur Miller 1949-ben
(forrás: westportplayhouse.org)

apuka is szeretne nyomot hagyni az utódaiban. Maga Willy Loman is apátlanul nőtt fel, nem emlékszik az apjára, csak bátyja, Ben elmondásából. Így kamaszosan felelőtlen marad, elsiklik az intő jelek felett.

„Minden író, de talán leginkább az amerikai író leghőbb szíve vágya, hogy megmutassa az elrejtett és megtagadott valóságot, lerántsa róla leplet” – írja Miller *Kanyargó időben* című önéletrajzában. Amikor *Az ügynök halálát* írja, már ismert, sikeres drámaíró, *Édes fiaim* című drámáját a Broadway-én játsszák. Még egyetemista, amikor lejegyzí egy darab ötletét egy ügynökről és családjáról. Ifjúkorában Brooklynban a szomszédságukban lakott két nagybátyja, akik utazó ügynökök voltak. Különösen az egyik nagybácsi, Manny Newman karaktere hagyott mély nyomot az ifjú Arthurban: „...később mindig úgy gondoltam az otthonukra, mint Amerika igazi jelképére – itt mindig történhet valami jó, sőt nemcsak jó, de valami fantasztikusan diadalmas, amitől minden megváltozik.”¹ Manny Newman, az ügynök a gazdasági válság utáni években többször öngyilkosságot kísérelt meg, végül sikerült is neki. De nem ő volt az egyetlen akkoriban, aki nem tudott a változó időkhöz idomulni. Miller darabját nem egy sorsból gyúrta, hanem ahogy a remekműveknél lenni szokott, nagyon személyes élményanyag fűti az író, ám a megfogalmazott életérzés milliókra érvényes. Unokatestvérei azonban nagyon pontosan felismerni vélték az ügynökben néhai édesapjukat, és sokáig nem is álltak szóba Millerrel.

A történet egészen egyszerűen Willy Loman agóniája: azt látjuk, ahogyan az embernek a halála pillanatában leperog az élete. Miller olyan darabot akart írni, ahol a múlt és a jelen egyszerre van jelen, ahogy gondolatainkban fel-felvillannak az emlékeink és a jelenben új összefüggéseket világitanak meg: „Valami módon megnyitni egy ember fejét, hogy abban játszódjék le a színdarab; az események ne egymást kövessék, hanem egyidejűleg történjenek.”² Willy előbb maga sem fogja fel, mikor lépi át ezt a mezsgyét, amikor kártyázás közben a halott Ben bácsinak felelget, aztán egyre természetesebbé válik számára az átjárás a jelen és a múlt, a valóság és a képzelet dimenziói között. Miller ezt nagyon precízen megírja, a Willy Lomant alakító színésznek pontos útmutatást ad. A többi figura játékának viszont jelentős szerepe van abban, hogyan tudja szolgálni, aláhúzni vagy ellenpontozni Willy belső útját. A múltbeli lelkesedés, boldogság irreálisan felfokozott, az emlé-

A történet egészen egyszerűen Willy Loman agóniája: azt látjuk, ahogyan az embernek a halála pillanatában leperog az élete. Miller olyan darabot akart írni, ahol a múlt és a jelen egyszerre van jelen, ahogy gondolatainkban fel-felvillannak az emlékeink és a jelenben új összefüggéseket világitanak meg: „Valami módon megnyitni egy ember fejét, hogy abban játszódjék le a színdarab; az események ne egymást kövessék, hanem egyidejűleg történjenek.”² Willy előbb maga sem fogja fel, mikor lépi át ezt a mezsgyét, amikor kártyázás közben a halott Ben bácsinak felelget, aztán egyre természetesebbé válik számára az átjárás a jelen és a múlt, a valóság és a képzelet dimenziói között. Miller ezt nagyon precízen megírja, a Willy Lomant alakító színésznek pontos útmutatást ad. A többi figura játékának viszont jelentős szerepe van abban, hogyan tudja szolgálni, aláhúzni vagy ellenpontozni Willy belső útját. A múltbeli lelkesedés, boldogság irreálisan felfokozott, az emlé-

¹ Arthur Miller: *Kanyargó időben* (önéletrajz), Európa Kiadó, Budapest, 1990.

² Id. mű

kekben minden csak „játék”, semmi sem válik súlyossá, nincsenek feszültségek, minden megoldható, reményteljes. A jelen pedig kegyetlenül realista, minden illúziót megcáfolnak a tények: az ügynököt kirúgják, a fiúk pedig sohasem fogják beteljesíteni az apjuk közös üzletről, sikerről szőtt álmait. Persze ezek nem vegytiszta (reális vagy álomszerű) jelenetek, ahogy az életben is ritkán vagyunk képesek kimondani a teljes igazságot. Miller víziója az volt, hogy a darabot egy hatalmas koponyában játsszák el, hiszen minden Willy fejében játszódik.³ Ám 1949-ben New Yorkban szó sem lehetett szürreális színpadképről, avantgárd színházról.

A Broadway színházaiban a kortárs drámáknak ugyanazt a közönséget kellett meghódítaniuk, akik megnézték a musicaleket, szórakoztató előadásokat és magvas drámákat egyaránt. Miller és kortársai számára ez nagy kihívás volt, ők nem elefántcsonttoronyban kívántak alkotni, hanem hatással akartak lenni a nagyközönségre, és ez lehetett inspiráló is. „Az a színház, ami nem a világot akarja megváltoztatni, szerintem időpocsékolás” – mondja Miller.

Az *ügynök halála* első nyilvános előadása Philadelphiában volt 1949. február 10-én, Elia Kazan rendezésében. A hatás nem maradt el, az előadás végén a közönség döbönt csendben ült, voltak férfiak, akik Miller beszámolója szerint „arcukat a kezükbe temetve előrehajoltak, voltak, akik nyíltan sírtak”. Egy öregúr felállt és távozott, közben izgatottan magyarázott valamit az őt kísérő titkárnak. Egy ismert áruházlánc igazgatója volt, aki még aznap elrendelte, hogy az ő cégénél senkit sem bocsáthatnak el azért, mert túlkoros. Aztán felhangzott a taps, aminek nem akart vége szakadni. A kritika korszakalkotónak tartotta, úgy vélték, ez „a legjobb darab, amit valaha írtak”. A New York-i premieren már filmsztárok és előkelő, gazdag társaság gratulált lelkesen a szerzőnek, aki elindult a hírnév útján. Voltak olyan vélemények is, hogy *Az ügynök halála* „időzített bomba az amerikai kapitalizmus alatt”. És ez nem is állt távol a szerző szándékától. Millernek az ötvenes években meg kellett jelennie az Amerika-ellenes tevékenységet vizsgáló bizottság előtt, mert Elia Kazan rendező feljelentette, hogy kommunista gyűlésekre jár. A McCarthy-féle bizottság 1957 májusában el is ítélte az író, majd a következő évben felmentették. Az ötvenes évek Amerikájából nézve a szocializmus egész mást jelentett, mint ahogy az a keleti blokkban megvalósult. Elsősorban lázadás

Arthur Miller és Elia Kazan *Az ügynök halála* díszletében 1949-ben (forrás: pinterest.co.uk)

³ 2003-ban Budapesten az Ódry Színpadon Zsótér Sándor *Fejének belseje* címmel állított színpadot a darabot, a színészek a nézőtérre ültek, a közönség a színpadról nézte őket, de koponyát formázó díszlet ott sem volt.

Arthur Miller az Amerika-ellenes Tevékenységet Vizsgáló Bizottság kihallgatásán 1956-ban (forrás: westportplayhouse.org)

új amerikai birodalom van születőben, már csak azért is, mert mint én is láttam, Európa haldoklik vagy meghalt, és én szerettem volna letenni az új kapitányok és önelégült, magabiztos királyok elé *egy hívő holttestét* (– kiemelés tőlem: K. E.)”

Tíz évvel az amerikai bemutatót követően, már a legyőzött magyar forradalom után a kommunista cenzorok nem tévedtek, amikor azért engedélyezték a Nemzeti Színháznak egy nyugati dráma bemutatását, köztük *Az ügynök halálát* (sok száz

Bajor Gizi és Timár József Zilahi Lajos: *Hazajáró lélek* című színművében 1938-ban (fotó: Vajda M. Pál, forrás: oszk.hu)

volt az amerikai valóság ellen, melyet a tömeges munkanélküliség, a faji megkülönböztetés jellemezett, és ahol a profit győzött az erkölcsi értékek felett. Ezzel szemben tűnt úgy a távólól, hogy a szocializmus racionális, igazságos rendszer, és a Szovjetunió mellett szólt az az érv is, hogy szövetséges volt a fasizmus elleni harcban. Miller bevallja, mit élt át a darab írása közben: „Az agyam egyik zugában meghúzódott egy politikai gondolat is: benne volt a levegőben, hogy

addig betiltott mű mellett), mert a gyűlölt nyugati világ kritikáját látták benne. Így kaphatta meg Timár József a Willy Loman szerepét, amely a nagytehetségű művész utolsó és egyben leg híresebb alakítása lett. Timár saját életét játszotta el ebben a szerepben, hiszen ő is egész életében „álomvilággal ügynökölt”, mindig a legmagasabb hőfokon égett, szolgált a színházat, a szerepeket és a változó világban is ember próbált maradni. „Szerettem az igazságot, gyűlöltem a méltatlanságot” – ezt Németh László darabjában, a *VII. Gergely* címszerepében mondta a színpadon, ami életének mottója is lehetett volna.

Első éves színinövendék, amikor 1924-ben a Nemze-

ti Színházhoz szerződötteti Hevesi Sándor a kirobbanó tehetségű ifjút, aki aztán a kor legnagyobb művészeinek partnereként szerez jártasságot a színpadon. Játéka eszköztelen, póztalan volt, mégis nagyhatású és intenzív, tökéletesen illeszkedett mesterének, Hevesinek az új stílust meghonosító törekvéseihez. A kritika még kisebb szerepekben is nagyra értékelte és már fiatalon egy sorban emlegette Bajor Gizivel, Csontos Gyulával, Ódry Árpáddal, akikkel együtt játszott. „A legmodernebb nemzetiszínházi színész” – mondták róla a harmincas években. Ő volt 27 évesen a legfiatalabb Lucifer a magyar színjátszás addigi történetében. „Teremtő társa a szerzőnek” – írták róla, amikor Németh László *Papucshós*ének címszerepét alakította. Játszott főszerepeket és kisebbeket egyaránt, mindig a legnagyobb odaadással, bár néha megjegyezte: „érezem, szerepek maradnak bennem.” Nem lett belőle Hamlet, Bánk bán, de felejthetetlen volt mint Rank doktor, Ottó, Antonius, Othello. 1945-ben *A néma leventé*ben Bajor Gizivel játssza el (Agárdy Gáborral felváltva) a férfi főszerepet. Demeter Imre, a későbbi életrajzíró így emlékszik az előadásra: „Emlékszem hangjuk minden rezdülésére; koncert volt ez, két kivételes szólista remeklése.”⁴

Timár egész életében ragaszkodott a Nemzeti Színházhoz, büntetés, száműzés volt számára, amikor – nem is egyszer – elbocsátották onnan. Először 1942-ben „mentették fel szerepeinek játszása alól” nemzetgyalázás vádjával. Badacsonyan egy szórakozóhelyen történt, hogy Timár összeszólalkozott egy nyilas asztaltársasággal, akik a színésszel együtt ülő „nem árja” házaspárt sértegették. Ő maga így idézi fel az eseményeket: „Belém is kötött, a kisfiammal próbált főzni, én azt mondtam, hogy a fiamból zsidót nevelek, mert utálok ezt a tehetetlen magyar középosztályt.”⁵ Egy év múlva kormányzói kegyelemmel visszatérhet a színpadra, de 1944-ben már nem tűrik el az efféle emberséges viselkedést, a nyilasok le tartóztatják. Sokan úgy tartják, Timár nem mozgalmár volt, hanem egyenes gerincű ember, amolyan „maszek ellenálló”. Így történetelt meg, hogy 1949-ben újra keresztűzbe kerül: most az a vád ellene, hogy szilveszter estéjén a Magyar Színházban „fasiszta módon” szavalta el a *Szózatot*. A bűne az volt, hogy a közönség tapsviharban tört ki, amikor ahhoz a sorhoz ért: „Még jőni kell, még jőni fog / Egy jobb kor...” Felsőbb utasításra fegyelmi eljárás következik, és újra eltiltják

Timár József arcképes igazolványa a Dunamenti Mélyépítő Vállalatnál, 1951 (forrás: szineszkonyvtar.hu)

⁴ Demeter Imre: *Köszönöm a tüzet...*, Timár József élete, Gondolat, Budapest, 1971.

⁵ Id. mű

Willy Lomanként *Az ügynök halálában* egy 1959-ben készült felvételen
(fotó: Keleti Éva, forrás: mandarchiv.hu)

a színészi pályától. Az ország közkedvelt művésze a következő évben csak fizikai munkásként helyezkedhetett el. Gobbi Hilda teszi közzé Timár munkakönyvének bejegyzéseit a „megaláztatás időszakából” a *Közben* című önéletrajzi könyvében: 1924–1950 színész, 1950-ben esztergályos átképzős, üzletszerző Bóhm Gyula fényképésznél, betanított munkás a Dunamenti Mélyépítő Vállalatnál. Nehezen bírja a fizikai munkát, de a munkások becsülik, és sokszor elvégzik a munkát helyette. A fényképekkel házaló ügynök pedig megrendelőinek sokszor egy-egy verset is elmond a konyhaasztal mellett. 1951-ben térhet vissza a színpadra, először vidékre, majd a fővárosba. 1956-ban a Madách Színházban Gorkij

Színésze *Az éjjeli menedékhelyben*. Demeter Imre így idézi fel Timár gondolatait erről a szerepről: „Én az embert akartam eljátszani, akinek valaha neve volt, akit szét-rágott az alkohol, de aki rongyokban is ember. Ez az én vesszőparipám, jól tudod.”

1956 tavaszán, 54 évesen kapja meg élete első elismerését, az Érdemes művész címet. Egy évvel később a Kossuth díjat veheti át a Parlamentben, olyan nagy művészekkel együtt, mint Kodály Zoltán, Heltai Jenő (aki ekkor 87 éves), Németh László, Szabó Lőrinc, Kiss Manyi, Sulyok Mária, Marton Endre.

A siker és az üldöztetés egyaránt kijutott Timár Józsefnek Magyarországon, mint ahogy Amerikában Arthur Millernek. Ha találkoznak, talán jól elbeszélgethettek volna a világ dolgairól és a színházról. Állítólag Timár mondogatta is, hogy örülne, ha meghívnák az írók Pestre. „Ez nem csak amerikaiul, meg kisemberül tud, ez tud emberül is” – mondta. Az ügynök figurájában mindenhol, minden társadalmi rendszerben magukra ismernek azok, akiknek az álmait a történelem gépezete könyörtelenül eltíporja. Miller meséli, hogy a nyolcvanas évek elején, a pekingi bemutatón a kínaiak is meglátták benne önmagukat.

Arthur Miller a legjobb drámaíró, *Az ügynök halála* pedig a 20. század második legjobb angol nyelven írt drámája⁶ lett a brit Royal National Theatre felmérésén, amelyen nyolcszáz angol színházi embert kérdeztek meg. Miller drámája folyamatosan színpadon van a világ minden táján. Az ügynök, Willy Loman szerepe jutalomjáték jelentős színészek számára, jelenleg Budapesten két színházban van műsoron, és a drámának lesz az évadb

⁶ Az első Beckett: *Godot-ra várva* c. darabja lett.

⁷ Budapesten az Örkény Színház és Nemzeti Színház műsorán szerepel, a zalaegerszegi Hevesi Sándor Színház 2018 márciusában mutatja be.

Az *ügynök halála* bemutatójának napján, október 1-jén a Nemzeti Színház szoborparkjában Timár Józsefre emlékeztünk születésének 115-ödik, halálának 57-edik évfordulóján. Csiszár József rendező ezen a koszorúzáson Keresztury Dezső szavaival idézte fel a színész alakját. Én most Török Tamásra bízom a zárszót, aki 1961-ben ír róla *Emberábrázolás* című tanulmányában:

„...Az a nemzedék, amely már nem látta Pethes Imrét, nem ismerte Hevesit, a kevés irodalomra, s inkább a színhagyományokra támaszkodik, ha Timár helyét keresi a magyar színház történetében. Ő maga Hevesit vallotta mesterének, s a színészek közül Pethes Imrét... Hivatkoznunk kell írókra is, akiket leginkább vallott magáénak: Csehovra, Krúdyra és Vörösmartyra. Mindhárom stílusa és világa eltörölhetetlen nyomokat hagyott Timár játékán – legalább annyit, mint színpadi mestereié. Csehov vezette a lélek olyan ismeretlen tájaira, ahol az ember nem járt előtte; Krúdyból azt a páratlanul felszabadult érzékelő készséget szívta magába, melynek birtokában minden megfigyelés felfedezéssé táguul, és minden közlés soha nem hallottnak hat; és Vörösmarty zengő nyelvi pompája formálta, hatotta át beszédét, azt a timári dikciót, melyet hallva sokszor úgy tetszett, mintha minden mondat egy-egy ünnep lenne. – Csehovnál fellelt élményeit említve, aligha tetszhet véletlennek, hogy legemlékezetesebb – és egyben utolsó – sikerét Arthur Miller darabjában aratta; Millerében, akit a lélekábrázolás igényét és módszerét illetően Csehov tanítványának tekinthetünk (s ebben Miller vallomása is megerősít bennünket). Az *ügynök halála* Willy Lomanja Timár stíluseszményét szinte minden szempontból tükröző szerep; s eljátszása a csak abszolútban megnyugvó, s ezért diszharmonikus alkatú művész pályáját páratlanul harmonikus crescendóval zárta le.”

Edit Kulcsár: *Death of a Salesman*

The Encounter of József Timár with Arthur Miller's Drama

Beside Imre Csiszár, Edit Kulcsár has participated, as a dramaturge, in staging *Death of a Salesman*. The play premiered at the Nemzeti Színház (National Theatre) on 1st

October, with Péter Blaskó in the lead role. The author's personal essay recalls how Arthur Miller exploded into the forefront of world theatre with this piece in 1949, revealing to the audience the diagnosis of the vanishing great "American Dream". The success – attributed to József Timár's acting – of the 1960 Hungarian premiere is evoked, with emphasis on the topicality of the story of Willy Loman, the vulnerable little man.